

Η ΑΚΛΗΡΙΑ

ΕΙΣ ΤΑ ΕΘΙΜΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

ΥΠΟ

ΔΗΜ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Τὸ ἔθιμον τῆς διαζευξέως ἔνεκα ἀτεκνίας ἢ τῆς προσλήψεως δευτέρας συζύγου ἐν περιπτώσει στειρότητος τῆς πρώτης, ἀπαντᾷ οὐχὶ σπανίως ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Οὕτως ἐν Μάνῃ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν — ἴσως καὶ σήμερον ἀκόμη — εἰς περίπτωσιν στειρότητος τῆς γυναικὸς ἡ γεννήσεως θηλέων μόνον τέκνων, ὁ σύζυγος προσελάμβανεν ἐνίοτε ἄλλην τῇ συγκατατίθει τῆς πρώτης. Πρὶν ὅμως προβῇ εἰς τὴν προῆξιν ταύτην, ὥφειλε νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν μὲ τοὺς συγγενεῖς τῆς ὑπὸ ἀντικατάστασιν συζύγου: «*πρῶτα τὸ λέει οἱ τοὺς συγγενεῖς τῆς γυναίκας του*»¹⁾. Ἡ οὕτω λαμβανομένη δευτέρα σύζυγος ἐκαλεῖτο *στέγγισ* ἢ *συνκόμισσα* ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρώτην, ἣτις, ἐπέχουσα θέσιν πενθήρας, παρίπου, ἐξηκολούθει νὰ διαμένῃ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην, διευθύνουσα τὰ τοῦ οἴκου, ὥς καὶ πρότερον, καὶ ἀπολαύουσα σχετικοῦ σεβασμοῦ παρὰ τῆς δευτέρας²⁾. Δὲν ἀπεκλείοντο ὅμως ἀντιζηλῖαι, ἔριδες καὶ διαπληκτισμοὶ μεταξὺ τῶν δύο γυναικῶν, ἐξ οὗ αἱ παροιμιώδεις φράσεις: *τρῶγονται σὰ σύγγριες*³⁾ ἢ *σὰν κακὲς συγκόμισσες· ποῖος εἶδε δυὸ συγκόμισσες νὰ περπατοῦν ἀντάμα κ.ἄ.θ.*

Φαίνεται ὅτι τὸ ἔθιμον εἶχεν εὐρείαν σχετικῶς διάδοσιν ἐν Μάνῃ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ὥς συνάγεται ἐξ ἀναφορᾶς τοῦ ἐπισκόπου Γυθείου Ἰωσήφ, ἀπευθυνομένης πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον ἐν ἔτει 1864⁴⁾. Εἰς τὴν ἀναφορὰν

¹⁾ ΛΑ (=Λαογραφικοῦ Ἀρχείου χειρόγρ.) ἀρ. 1159 Β' σ. 177 (*Γ. Ταρσοῦλη*, Καλάμαι 1938).

²⁾ Περὶ τοῦ ἐτίμου τῆς λέξεως ἐκ τοῦ σὺν - γραῖα βλ. Δ. Ἰ. Γεωργακά, Ἑτυμολογικά καὶ σημασιολογικά. Λεξικογρ. Δελτίον 2 (1940) σ. 131 - 2.

³⁾ Ἰ. Β. Πατισουράκου, Ἠθογραφία. Ἡ Μάνη καὶ οἱ Μανιάται. Πειραιεὺς 1910 σ. 58. Πρβλ. Π. Καλονάρον, Ἠθογραφικά Μάνης. Ἀθῆναι 1934 σ. 43.

⁴⁾ ΛΑ 1159 Β' σ. 177 (*Γ. Ταρσοῦλη*, Καλάμαι 1938). Χειρόγρ. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδημίας, ἀρ. 346 σ. 137 (*Κ. Ρωमाῖος*, Βούρβουρα 1920).

⁵⁾ Βλ. Σταύρου Χ. Σκοπετιά, Ἐγγραφα ἐκ Δ. Μάνης. Ἐπ. Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικαίου 3 (1950) σ. 107.

ταύτην ὁ ἐπίσκοπος καυτηριάζει ἐκείνους, οἵτινες, στερούμενοι τέκνων ἕνεκα στειρότητος τῆς γυναικὸς των ἢ ἔχοντες μόνον θήλεα, προσλαμβάνουν εἰς τὰς οἰκίας των, μὲ σκοπὸν ν' ἀποκτήσουν κληρονόμους, καὶ δευτέραν σύζυγον· τοῦτο δὲ γίνεται μὲ τὴν συγκατάθεσιν τῶν γονέων καὶ λοιπῶν συγγενῶν ἀμφοτέρων τῶν οὕτως ἐρχομένων εἰς κοινωνίαν γάμου. Παρὰ τοῦ ἐπισκόπου ζητεῖται, δυνάμει τοῦ ἄρθρου 658 τοῦ ποινικοῦ νόμου, ἡ τιμωρία τῶν οὕτω συζώντων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀνῆρχετο τότε εἰς 30 μόνον εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν πέντε δήμων, Λαγίας, Κολοκυνθίου, Μαλαυρίου, Καρουνόλεως καὶ Γυθείου.

Τὸ γεγονός τῆς προσλήψεως δευτέρας συζύγου καὶ παρ' ἀνδρῶν ἐχόντων μόνον θήλεα τέκνα, ὡς ἐκτίθεται ἐν τῇ ἀναφορᾷ τοῦ ἐπισκόπου, ἐξηγεῖται ἐκ τῆς κρατούσης ἐν Μάνῃ, ὡς καὶ εἰς τινὰς ἄλλους τόπους, ἀντιλήψεως, ὅτι κληρονόμος εἶναι τὸ ἄρρεν τέκνον ¹⁾, καὶ κατὰ συνέπειαν ἄκληρος εἶναι ὄχι μόνον ὁ ἄπαις, ἀλλὰ καὶ ὁ στερούμενος ἀρρένων ἀπογόνων.

Ὅμοιων ἀντιλήψεων ἀποτέλεσμα εἶναι καὶ τὸ ἐν Μάνῃ ἐπίσης κρατοῦν ἔθιμον, καθ' ὃ γυνὴ χήρα, ἄτεκνος οὔσα, ὑπεχρεοῖται νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν οἰκογένειαν τοῦ θανόντος συζύγου καὶ «*νὰ πάη σὺν ἄλλοις οὐνε της*», δηλαδή εἰς τοὺς ἰδίους συγγενεῖς, ὡς μὴ ὑπάρχοντος πλέον ἀρρέως, μὲ τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἐκμπόντος. ²⁾ *Ἐάν τινων ἡ χήρα κατελείπετο ἔγκυος, παρθεμένη παρὰ τῇ οἰκογένειᾳ τοῦ θανόντος μέχρι τοῦ τοκετοῦ. Ἐάν ἐγεννᾶτο ἄρρεν, ἵσχυετο νὰ τὸ ἀναθρέψῃ, διαμένονσα πάντοτε εἰς τὸν οἶκον τοῦ συζύγου. Ἐάν τινων ἐγκατέλειπε τὴν ἀνδρικήν στέγην μετὰ τὴν γέννησιν ἄρρενος τέκνου, κατεδικάζετο παρὰ τῆς κοινῆς γνώμης. Ἐσχύλεψε, ἔλεγον δι' αὐτὴν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ τῆς ἐπεβάλλετο ν' ἀφήσῃ, ἀπερχομένη, τὸ γεννηθὲν εἰς τοὺς συγγενεῖς τοῦ ἀνδρός ³⁾.* Δέον ἐν τέλει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ πρὸς παιδοποιίαν προσλαμβανομένη δευτέρα σύζυγος ἦτο συνήθως νέα πτωχὴς οἰκογενεῖας ³⁾.

Ἡ ὑπαρξις τοῦ ἐθίμου μαρτυρεῖται σποραδικῶς, μὲ μικράς τινὰς παραλλαγάς, καὶ εἰς ἄλλους ἑλληνικοὺς τόπους. Ἐν Κρήτῃ, ὡς προκύπτει ἐξ ἐγγράφου τῆς μονῆς Ἀσωμάτων Ἀμαρίου τοῦ ἔτους 1842, γίνεται συμφωνία μεταξύ συζύγων, κατοίκων τοῦ χωρίου Ἄνω Μέρος Ἀμαρίου, βεβαιουμένη παρὰ τοῦ ἀρχιερέως, καθ' ἣν γυνή, ἄτεκνος οὔσα, δίδει τὸ δικαίωμα εἰς τὸν σύζυγον νὰ νυμ-

¹⁾ *Ἱ. Β. Παπουράκος*, ἔνθ' ἀν. σ. 40. Κατὰ πληροφορίαν ἐκ χειρογρ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου (1478 σ. 113, *Μ. Τσάκωνα*, Μανιάκι 1941), ἐν Πυλῇ θεωρεῖται ὡς κληρονόμος τὸ ἀρσενικὸν παιδί, κληρονομοῦν συνήθως τὴν ἀκίνητον περιουσίαν. Παρόμοια ἔθιμα εὗρισκόμεν καὶ ἀλλαχοῦ ἐν Ἑλλάδι.

²⁾ *Π. Καλονάρος*, ἔνθ' ἀν. σ. 44 κέ.

³⁾ *Π. Καλονάρος*, ἔνθ' ἀν. σ. 43.

φρευθῇ ἄλλην πρὸς τεκνοποιίαν¹⁾. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸ ἐν Μάνῃ ἰσχύον ὅμοιον ἔθιμον εἶναι, ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ ἐπισήμου διαζευξέως, πραγματοποιουμένης ἐνώπιον μαρτύρων μὲ τὴν ἐπιβεβαίωσιν τοῦ ἀρχιερέως, καὶ ὅτι ἡ σύζυγος ἐγκαταλείπει πλέον τὴν συζυγικὴν στέγην, λαμβάνουσα καὶ ἀνάλογον μερίδα περιουσίας πρὸς συντήρησιν.

Παραδείγματα ὁμοίας διαζευξέως ἔχομεν καὶ ἄλλα περισσότερον πρόσφατα ἐν Κρήτῃ. Κατὰ τὴν πρό τινων μηνῶν γενομένην ὑπ' ἐμοῦ ἐπὶ τόπου σχετικὴν ἔρευναν, ὁ ἐκ τοῦ χωρίου Λάκκοι Κυδωνίας Ἰωάννης Μπεμπλιδάκης, γεωργός, 72 ἐτῶν, μὲ ἐβεβαίωσεν, ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ τὸ ἔθιμον νὰ χωρίζουν ἀνδρόγυνα ἔνεκα ἀτεκνίας μετὰ ἑπταετῇ συμβίωσιν. Ἐνθυμεῖται τοιαύτην διάζευξιν, γενομένην κατὰ τὸ ἔτος 1917. Σύγχρονον περίπτωσιν διαζευξέως μοῦ ἀνεκοίνωσεν ὁ δημοδιδάσκαλος τοῦ χωρίου Ἄνω Μέρος Χ. Σαριδάκης.

Περιπτώσεις ἐπίσης προσλήψεως δευτέρας συζύγου πρὸς τεκνογονίαν δὲν εἶναι ἄγνωστοι ἐν Κρήτῃ. Οὕτω, κατὰ πληροφορίας παρελόμενας εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω δημοδιδάσκαλον τοῦ Ἄνω Μέρους, τὸ ἔτος 1888, ὁ ἐκ τοῦ χωρίου τούτου Γ. Α. ἐνυμφεύθη τὴν Π. Π., μεγαλύτεραν τοῦ κατὰ 6-8 ἔτη. Ἀπέκτησαν τέσσαρα τέκνα, ἀλλ' ἀπέθανον εἰς μικρὰν ἡλικίαν. Ὅτε δ' ἡ σύζυγος ὑπὸ εἰς προκεχωρημένην πλὴν ἡλικίαν καὶ ἔβλεπον ὅτι δὲν εἶχον τέκνα, ἐπώλησαν τὴν εἰς Ἄνω Μέρος περιουσίαν των καὶ μετόχησαν εἰς Ράθυμον, ὅπου ἀγοράσαντες κτήματα ἔζων ἀνέτως. Ἐκεῖ ἡ σύζυγος ἔδωκεν εἰς τὸν ἀνδρα τὸ δικαίωμα νὰ νυμφευθῇ ἄλλην γυναῖκα μὲ στεφάνι πρὸς ἀπόκτησιν τέκνων, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ παρεχωρεῖτο εἰς αὐτὴν ἰδιαιτέρον δωμάτιον, ἔνθα θὰ ἐκοιμᾶτο, συζῶσα κατὰ τὰ ἄλλα μὲ τὴν νέαν σύζυγον. Μετὰ τὴν συμφωνίαν ταύτην ὁ σύζυγος ἐνυμφεύθη δευτέραν γυναῖκα, ἐτῶν 32, ἐκ τοῦ χωρίου Γερακίρι Ἀμαρίου, τοῦ πρώτου γάμου λυθέντος

¹⁾ Ἐπ. Ἐτ. Κρητ. Σπουδῶν 4 (1941) σ. 58: Ὁ ὧ Λάμπης Νικοδήμος ἐπιβεβαίωσιν :

Ἰηποκάτοθεν ἰπογεγραμμένον ὅτε Κωσταντῆς καὶ Κυριακὴ Μαρκοπούλα. Ἐπειδὴ καὶ ἐγὼ ἡ Κυριακὴ εἰς ἡλικίαν ὧν καὶ ὁ ἀνδρας μου Κωσταντίνος νέος, καὶ τέκνα δὲν ἐκάναμεν, τοῦ δίνω ἅδιαν μὲ ἐδικὴν μου προαῖρεσιν νὰ ἱπανδρευθῇ, καὶ ὁ Θεὸς νὰ δώσῃ νὰ τεκνοποιήσῃ. Ἐσυμφωνήσαμεν λοιπὸν, ὅτε Κωσταντίνος καὶ Κυριακὴ, ἔμπροσθεν τῶν χωριανῶν καὶ τῶν κάτοθεν ἀξιολόγων μαρτύρων ἰπογεγραμμένον τὰ ὅσα ἔχη χρεὸς νὰμοῦ δώσῃ. Εἰς τὸν Χαλικιὰ ἐλαῖς ρίζες τέσσερεις..... Ὅθεν εἰς ἐνδιξην, καὶ διὰ τὸ βέβαιον τῆς ἀλιθίας, δίνω τὸ παρὸν μου εἰς χεῖρας τῆς ἔμπροσθεν τὸν κάτοθεν ἀξιολόγων μαρτύρων. Καὶ ἐπιβεβαιούμενον παρὰ τοῦ ἀρχιερέως μᾶς Ἀγίου Λάμπης κυρίου κυρίου Νικοδήμου, καὶ ἐδόθη εἰς τὴν Κυριακὴν Μαρκοπούλα διὰ ἀσφάλειαν τῆς ἐν Παντῇ Κριτηρίῳ. Τῇ: 28: Ἀπριλλίου 1842: Ἄνω Μέρος. Μάρτυρες (ἀκολουθοῦν ὑπογραφαί). Ἐγὼ Κωνσταντῆς ὑπόσχομαι εἰς τὰ ἀνοθεν μὴν ἱξεύροντας γράμμον κάμνω τὸ σιμίον τοῦ τιμίου σταυροῦ: ὧ

θηρσκευτικῶς τῇ ἐπεμβάσει τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης. Ἐκ τοῦ νέου γάμου ἐγεννήθησαν δύο τέκνα, ἀπολαύοντα τῆς στοργῆς τῆς πρώτης συζύγου.

Ἡ οὕτω συγκροτηθεῖσα νέα οἰκογένεια ἔζησεν ἐν ὁμονοίᾳ ἐπὶ 16 ἔτη, ὅτε ἀπέθανεν ἡ πρώτη σύζυγος εἰς ἡλικίαν 82 περίπου ἐτῶν· μετ' αὐτὴν ἀπέθανε καὶ ὁ πατήρ, ἐπιζῆ δὲ ἡ δευτέρα σύζυγος μετὰ τῶν τέκνων, τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον εἶναι εἰσέτι μαθητῆς. Ὅμοιαι πληροφοροίαι μοῦ ἐδόθησαν παρὰ τοῦ Ἀνδρέου Καυκαλά ἐξ Ἀσκύφου Σφακιῶν¹⁾ καὶ τοῦ Γ. Ψυχουντάκη ἐκ τοῦ χωρίου Ἀσῆ Γωνιά Ἀποκορώνου²⁾.

Ἐν Χιμάρᾳ, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ἔτους 1891, συνηθίζετο ἡ πρόσληψις δευτέρας συζύγου πρὸς τεκνογονίαν, τῆς πρώτης παραμενούσης ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην καὶ ἀπολαυούσης τιμῶν οἰκοδοespoίνης³⁾.

Τὸ αὐτὸ ἔθιμον μαρτυρεῖται ἐν Κερκύρᾳ: Σὲ κάποιο χωριὸ τῆς Κέρκυρας ἔνα ἀντρόγονο δὲν ἔκαμνε παιδιὰ..... Ἡ γυναῖκα ἐπρότεινε στὸν ἄντρα της νὰ πάρῃ στὸ σπίτι της ἄλλη γυναῖκα· μάλιστα ἡ ἑδωκυμένη ἔδωκε ἓνα κορίτσι φτωχό, 18 ἐτῶν, καὶ τὸ ἐπῆρε στὸ σπίτι. Δὲν τὴν στεφάνισαν, οὔτε καὶ χώρισε τὴν πρώτη, ἀλλὰ ἔμειναν καὶ οἱ δύο γυναῖκες στὸ σπίτι. Ἡ νύμφη γυναῖκα εἶχε θέσιν πεθερᾶς. Ἡ φτωγὴ ἔκαμνε κοῖα παιδιὰ, κορίτσια. Στὸ δρόμο τὰ κοριττὰ ποῦ-
 4. Κατ' ἄλλην εἰδήσιν, προσερχομένην ἐκ προσφύγων τοῦ Ἀδριατικτοῦ ἐγκατεστημένων ἐν Λέσβῳ, Πολλοὶ χωρίζανε, γιατί ἦτανε στεῖρα ἡ γυναῖκα τους⁴⁾. Ἡ χοῆσις τέλος τῶν ὅρων σύγγρια καὶ τοῦ συγγονύμου συγκόρμισσα ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι, Κύθνῳ⁵⁾, Εὐβοίᾳ⁶⁾, ἀποτελεῖ ἐνδείξιν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀναλόγου ἐθίμου εἰς τὰς περιφερείας ταύτας, ἃν καὶ δὲν ἔχομεν λεπτομερεῖς περὶ τούτου εἰδήσεις.

¹⁾ Βλ. ΛΑ 1841 Α' σ. 292 (Δ. Πετρόπουλος, Κρήτη 1953): "Ὅταν ἓνα ἀντρόγονο δὲν κἀν παιδιὰ, χωρίζουν, ἀλλ' ὅταν ἔχῃ θέληση ἡ γυναῖκα καὶ ἐπιτρέψῃ στὸν ἄντρα. Ὁ ἄντρας κρατεῖ καὶ τοὶ δύο γυναῖκες στὸ ἴδιο σπίτι. Τὸ ἔχω ἀκούσει ποὺ ἔχει γίνει. Ἀκουσα γὼ μὲ τ' αὐτιά μου μιὰ γυναῖκα ποὺ ἤλεγε στὸν ἄντρα της: Στέλιο, νὰ πάρῃς μιὰ γυναῖκα ποὺ νὰ κἀν παιδιὰ, ν' ἀποκτήσουν ἰὴν περιουσίᾳ σου, νὰ μὴν τῆνε πάρουνε ξένοι. Ὁ Στέλιος ὁμως εἶπε: ἓνα καὶ μόνο εἶναι τὸ στεφάνι στὸν κόσμον...

²⁾ ΛΑ 1841 Β' σ. 189 (Δ. Πετρόπουλος, Κρήτη 1953). Παρὰ ταῦτα ὁμως δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν χριστιανικῶν διδασμάτων, ὀδυνηρὰν ἐντύπωσιν ἐπροξέ-
 νει ἄλλοτε ἡ διάζευξις: *ὅταν χωρίσῃ ἀντρόγονο καὶ τὰ βουνὰ ραῖζουν*, ἔλεγον ἄλλοτε (Δ. Γ. Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Α'. Ἀθῆναι 1889 σ. 205).

³⁾ Ἀ. Γεωργίση, Ἡθῆ καὶ ἔθιμα κλπ. Χιμαραίων. Ζωγράφ. Ἀγών Α' (1891) σ. 207.

⁴⁾ ΛΑ. 1170 σ. 29 (Γ. Μέγας, Κέρκυρα 1938).

⁵⁾ ΛΑ. 1446 Β' σ. 271 (Δ. Λουκάτος, Λέσβος 1940).

⁶⁾ Χειρόγρ. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδημίας 283 σ. 520 (Φ. Κουκουλές, 1920).

⁷⁾ Χειρόγρ. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδημίας 578 σ. 153 (Τ. Καρατζᾶς, 1937).

Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι τὸ ἔθιμον εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους λαούς. Ὁ J. B. Marcaggi βεβαιώνει ὅτι εἰς τὸ χωρίον Piana τῆς Κορσικῆς συνήνηται γυναικα στεῖραν, ἥτις ἐδέχθη, ἵνα ὁ σύζυγός της νυμφευθῇ ἄλλην καὶ προσεφέρῃ ν' ἀναθρέψῃ τὰ ἐκ τοῦ παρανόμου γάμου τέκνα¹⁾.

Κατὰ τὸν ἴδιον συγγραφέα, χωρικός τῆς Κορσικῆς, πατήρ ἐξ τέκνων, τριῶν υἱῶν καὶ τριῶν θυγατέρων, ἔλεγεν ἐρωτώμενος, ὅτι ἔχει τρία παιδιά· δὲν ὑπελόγιζε δηλαδὴ μεταξὺ τῶν παιδιῶν του τὰς θυγατέρας! ²⁾

Ἄλλος μελετητὴς τῶν λαϊκῶν ἐθίμων, ὁ Alexander Grigolia³⁾ παρέχει εἰδήσεις περὶ ὁμοίου ἐθίμου εἰς τοὺς Γεωργιανούς τοῦ Καυκάσου, τόσον τοὺς ὄρεινους, ὅσον καὶ τοὺς κατοικοῦντας εἰς παραλιακὰς πόλεις τῆς Μαύρης θαλάσσης. Κατὰ ταύτας, γυνὴ στεῖρα ἀποχωρίζεται τοῦ συζύγου ἢ, διαμένουσα ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην, ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ προσλάβῃ ἄλλην, μὲ τὰ αὐτὰ δικαιώματα. Τὰ τυχὸν γεννώμενα ἐκ τῆς δευτέρας γυναικὸς τέκνα τιμοῦν τὴν πρώτην ὡς ἰδίαν μητέρα. Ἄν ἡ πρώτη σύζυγος δὲν θέλῃ νὰ δεχθῇ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην ἢ ἂν ἡ ἀπομάκρυνσίς της εἶναι ἀπαιτήσις τοῦ ἀνδρός, ἀποχωρεῖ, τῶν περιουσιακῶν ζητημάτων ρυθμιζομένων συμφώνως πρὸς κρατοῦντας ἐκεῖ νόμους, παρεμφερεῖς, κατὰ τὸν συγγραφέα, πρὸς τοὺς ἀρχαίους βαρβαρικοὺς, ἐπιτρέποντας τὸν χωρὶς μόνον στεῖρα σύζυγος ⁴⁾.

Ὅμοια ἔθιμα εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους λαούς, περισσότερον ἀπομακρυνσένους καὶ πρωτογόνους. Εἰς Κένναν τῆς ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, γυνὴ στεῖρα εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ δεχθῇ ὡς σύζυγον τοῦ ἀνδρός τῆς ἄλλης, τὰ ἐκ τῆς ὁποίας γεννώμενα τέκνα θεωρεῖ ὡς ἰδικά της ⁵⁾.

Λεπτομερεστέρα ἔρευνα θέλει ἀσφαλῶς ἀποδείξει τὴν ὑπαρξίν ὁμοίων συνη-

¹⁾ Les chants de la mort et de vendetta de la Corse. Paris 1898 σ. 16: 'A Piana j'ai vu une femme stérile accepter que son mari prenne publiquement une concubine et consentir à élever les enfants issus de cette union illégitime!

²⁾ Κατ' ἔξοχὴν παιδὶ καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐννοοῦν τὸ ἀγῶρι.

³⁾ Custom and justice in the Caucasus: The Georgian Highlanders. Philadelphia 1939 σ. 116 κέ.

⁴⁾ Κατὰ τοὺς νόμους τοῦ Μανοῦ τῶν Ἰνδιῶν (XI,81), ἐπετρέπετο ἡ διάζευξις ἐνεκα στεριότητος μετὰ ὀκταετῇ συμβίωσιν. *E. Westermarck*, Origine du mariage dans l'espèce humaine, traduit de l'anglais par Henry de Varigny. Paris 1895 σ. 493. Πρβλ. *Fustel de Coulanges*, La cité antique, étude sur le culte, le droit et les institutions de la Grèce et de Rome. ἐκδ. 7η Paris 1879 σ. 52.

⁵⁾ *J. G. Peristianis*, La vie et le droit coutumier des Kipsigis du Kenya. Paris 1938 σ. 69-70.

θειῶν καὶ ἀντιλήψεων εἰς πολλὰς ἄλλας χώρας¹⁾, καὶ δὴ ἐκεῖ ὅπου ἡ μονογαμία εἶναι ὁ ἐπισήμως ἀνεγνωρισμένος θεσμός.

Ἀρχικὴ πηγὴ τούτων εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ ἀνθρώπινον ὀρμέφυτον πρὸς διαιώνισιν τοῦ εἶδους. Εἰς τοὺς πρωτογόνους λαούς, ὡς καὶ εἰς τὰ περισσύτερον ἀνεξέλικτα κοινωνικὰ στρώματα τῶν διαφόρων νεωτέρων κοινωνιῶν, εὐρίσκονται συνδεδεμένοι αἱ ἀντιλήψεις αὗται μὲ πλῆθος προλήψεων καὶ δεισδαιμονιῶν. Θὰ ἀρκεσθῶ εἰς ὀλίγα μόνον παραδείγματα. Πολλαχοῦ οἱ ἄκκληροι θεωροῦνται ὡς διατελοῦντες ὑπὸ τὴν δυσμένειαν τοῦ θεοῦ, μειονεκτοῦντες ἀπὸ κοινωνικῆς ἀπόψεως²⁾, περιφρονούμενοι ἐνίοτε ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ μὴ γινόμενοι δεκτοὶ εἰς ὥρισμένας ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς, ὡς εἶναι τὸ μυστήριον τοῦ γάμου, ἡ ἱερὰ λειτουργία κ.τ.δ.³⁾. Διὰ πολλῶν λαϊκῶν παροιμιῶν καὶ παροιμιωδῶν φράσεων δηλοῦται ἡ μειονεκτικὴ θέσις τῶν ἀκλήρων ἐν τῇ κοινωνίᾳ⁴⁾, αἱ δὲ στεῖραι γυναῖκες, ἐπιθυμοῦσαι ν' ἀπαλλαγοῦν τῆς ἀκληρίας, ἥτις πάντοτε θεωρεῖται μέγα δυστύχημα⁵⁾, προβαίνουν εἰς πολλὰς καὶ ποικίλας μαγικὰς ἐνεργείας⁶⁾.

¹⁾ Πολλὰς εἰδήσεις περὶ διαζεύξεως ἐνεκὰ ἡλικίας εἰς διαφόρους λαούς εὐρίσκομεν παρὰ E. Westermarck, ἐνθ' ἂν. σ. 492 κ.

²⁾ Βλ. Κ. Χορονομάδου. Τὸ παιδίον εἰς τὴν περικύβαν Μετῶν καὶ Ἀθηνῶν. Ἀρχεῖον Θρακ. θησαυροῦ 7 (Ἀθῆναι 1940-41) σ. 67. Πρβλ. Γ. Μέγα, Ζητήματα ἐλληνικῆς λαογραφίας Α', 24: τὸ ὄνειδος τῆς ἀτεκνίας. ΛΑ 1438 σ. 29 (Λιουδάκη, Ἀμοργὸς 1940).

³⁾ Λαογραφία 5, 408. Πρβλ. ΛΑ 1799 σ. 1 (Σακελλαρίου, Ἅγιος Δημήτριος Ναυπακτίας 1953).

⁴⁾ Ἀκλήρο θωρεῖς, διάβολο θωρεῖς. Ἀκλήρο θωρεῖς, τοιγκούνη θωρεῖς. Ἀκλήρος, ἄτρογος. Ἀκλήρος, ἄθεος. Ἀκλήρος, ἄγραφο χαρτί. Ἀκλήρος, θεομπαίχτης (πολλαχοῦ). Οὔθ' ἄτεκνος, κακομοιριά (Ναυπακτία). Ἀκλήρο θωρεῖς, πέψε τότε στὸ διάβολο. Ἀπὸ τ' ἀτέκνου τὴν αὐλή, ἂν μπορῆς, μὴδὲ νερό μὴν πιῆς. Σ' ἄκαρπον δεντροῦ δροσιὸ μὴν κάτσης, κι ἀπ' ἀτεκνον πόρτα νερό μὴν πιῆς. (Κρήτη). Χαρακτηριστικὰ ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ εἰς τὰς στεῖρας γυναῖκας ἀποδιδόμενα κατὰ τόπους ἐπίθετα: ἄβγρια, χροσουζία, ἄχροστο κορμί, ἄκαρπη, κισύρα ἢ κεσύρα, καταρζυμένη ἢ καταραμένη, ἀλιούργητη, ἀπαίδενη, μορμάρα, σπονρότρα κ.ἄ. βαρύνεται δὲ θεωροῦνται αἱ ἀραὶ: νὰ ἐκκληρίσῃ τὸ σπῆτι σου, κλήρα νὰ μὴν ἴδῃς, παιδί νὰ μὴν κλάψῃ στὸ σπῆτι σου, νὰ χαθῇ τ' ὄνομά σου, νὰ μὴ σοῦ μείνῃ κλήρα κ.τ.δ. (Αἱ παροιμιώδεις φράσεις, τὰ ἐπίθετα καὶ αἱ ἀραὶ ἔχουν ληφθῇ ἐκ χειρογράφων τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

⁵⁾ Τὴν ταύτισιν τῶν ἐννοιῶν ἀκλήρος - δυστυχὴς βλέπομεν εἰς τὴν σημασιολογικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐπιθέτου ἀκλήρος, ὅπερ σημαῖνον ἀρχικῶς τὸν στερούμενον κλήρου, τὸν ἐνδεᾶ, ἐταυτίσθη σὺν τῷ χρόνῳ ἐννοιολογικῶς μὲ τὸ δυστυχὴς, κακορίζικος, λεγόμενον μεταφορικῶς καὶ ἐπὶ ζώων καὶ ἀψύχων καὶ ἀπαντῶν ὑπὸ διαφόρους τύπους, προελθόντας ἐκ συνθέσεως πρὸς ἐπίτασιν τῆς ἐννοίας: ἀνάκκληρος, χιλιάκκληρος κλπ.: Ἡ μάνα τ' ἢ χιλιάκκληρος στὰ δάκρυα εἶναι βαμμένη | ἀντὶς τὰ κρεάρεα τ' ἄκκληρα, σφάζετε τὰ παλληκάρια. Μαξιλαράκι μ' ἄκκληρον καὶ πάπλουμα ρημάδι. Βλ. Ἱστορικὸν Λεξικὸν Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν λ. ἀκλήρος.

⁶⁾ Πρὶν προσέλθουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν πρὸς στέψιν, βάνουν στὴν τοιπέην τους τόσα

Αἱ τοιούτου εἶδους προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι, ἀπαντῶσαι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς λαοὺς¹⁾, ἀναλόγως τοῦ πολιτιστικοῦ των ἐπιπέδου, εἴτε ὡς ἀμυδραὶ ἐπιβιώσεις πρωτογόνων δοξασίων, εἴτε ὡς ἐκδηλώσεις ζωνταναὶ παρουσῶν ψυχικῶν καταστάσεων καὶ κοινωνικῶν ἀντιλήψεων, μαρτυροῦν περὶ τῆς βαθέως ἐρριζωμένης εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὁρμῆς πρὸς τεκνογονίαν.

Ἐξ ἄλλου ὅμως, αἱ ἐκάστοτε κρατοῦσαι θρησκευτικαὶ δοξασίαι, ὡς καὶ αἱ οἰκονομικαὶ καὶ κοινωνικαὶ συνιῆκαι, συντελοῦν εἰς τὸ νὰ προσλαμβάνη τὸ ἀνωτέρω ἔθιμον, κατὰ τὴν ἐπίσημον τρόπον τινὰ ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ ἐφαρμογὴν του, ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν μορφήν. Ὅθεν ἐνδιαφέρει νὰ ἐρευνηθῇ ἡ ἐξέλιξις του, ὡς ἀνταποκρινομένη εἰς ὀρισμένας ἠθικὰς καὶ ψυχολογικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἀντικατοπτρίζουσα μορφὰς τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἰδιαιτέρως ἀξίαι σπουδῆς εἶναι αἱ φάσεις τοῦ ἔθιμου τούτου ἐν τῇ ἐξελίξει του ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων ἔχομεν σχετικὰς γραπτὰς μαρτυρίας.

Ἐπιχειρῶν ἐνταῦθα σύντομον ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν, δὲν θὰ ἐπεκταθῶ εἰς λεπτομερείας περὶ τῆς ἐφαρμογῆς του κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, διότι τὸ θέμα τοῦτο ἔχει ἤδη ἐρευνηθῇ ὑπὸ πολλῶν καὶ πλουσίᾳ εἶναι ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία²⁾. Θὰ

μὴν ἀγαθὰ, ὅσα ἀγάγια ἐπιθυμοῦν νὰ γεννησάν. (Κατὰ τὴν δοξασίαν τῆς στέφνης ἡ νύμφη
μὴν λέγει καὶ ἑαυτήν :

στεφανώνουμαι τὸν ἄντρα καὶ τὰ σφονδύλια παιδιὰ,
πέντε κυπαρίσσια καὶ μὴν ἰβλὶά,

(Πελοπόννησος)

Πίνουν ἀπὸ τὸ νερό, μὲ τὸ ὅποιον πλύνουσι τὸ νεογέννητον τὴν τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς γεννήσεως (ΛΑ 1446 Α' σ. 148, Δ. Δουκάτος, Δέσπος 1940). Διασκελίζουν τόπον βαφέντα ὑπὸ τοῦ αἵματος ἐκ τοῦ τοκετοῦ ἄλλης γυναικὸς (ΛΑ 1437 σ. 7, Ἀναστασιάδης, Κύπρος 1940). Κρεμοῦν εἰς τὸν λαϊμόν τους θαμνώδες φυτὸν καλούμενον καλάνθροπος (ΛΑ 1358 σ. 254, Λιουδάκη, Κυδωνία Κρήτης 1939) τάζονται εἰς τοὺς ἀγίους: τάζουμαι νὰ τὸ φέρω σὲ χάρη σου, νὰν τὸ γδύσω καὶ νὰ σ' ἀφήσω τὰ ροῦχα του. κ. ἄ. ὅ. Βλ. καὶ Γ. Α. Μέγα, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας Α'. Ἀθῆναι 1939 σ. 25.

¹⁾ Βλ. Paul Sebillot, Le paganisme contemporain. Paris 1908 σ. 6-13 καὶ 14-16. H. Ploss - M. Bartels, Das Weib in der Natur- und Völkerkunde, ἔκδ. 9η ὑπὸ P. Bartels, τόμ. I. Leipzig 1908 σ. 748 κέ. H. Ploss - B. Renz, Das Kind in Brauch und Sitte der Völker, τόμ. I. Leipzig 1911 σ. 1-24. E. Samler, Geburt, Hochzeit und Tod. Leipzig - Berlin 1911 σ. 146. J. G. Peristianis, ἔνθ' ἄν.

²⁾ Βλ. προχειρῶς: Fustel de Coulanges, La cité antique, étude sur le culte, le droit et les institutions de la Grèce et de Rome. ἔκδ. 7η, Paris 1879. Ludovic Beauchet, Histoire du droit privé de la republique athénienne, τόμ. I. Paris 1897 σ. 32 κέ. Iwan von Müller, Die griechischen Altertümer 2. Die Privataltertümer. München 1893 σ. 147 κέ. Ν. Π. Δημητράκοπούλου, Νομικαὶ ἐνασχολήσεις 2. ἔκδ. 2α Ἀθῆναι 1925 σ. 222 κέ. G. Glotz (avec la collaboration Robert Coen), Histoire ancienne, 2ème partie, Histoire grecque, τόμ. II, La Grèce au Ve siècle. Paris 1931. Walter Erdmann, Die Ehe in alten Griechenland. München 1934.

υπογραμμίσω ἀπλῶς χαρακτηριστικά τινα σημεῖα, ἀφορῶντα εἰς τοὺς λόγους τοὺς ὑπαγορευόντας τὸ ἔθιμον καὶ εἰς τὰς μορφάς, τὰς ὁποίας ἐκάστοτε τοῦτο λαμβάνει.

Ἡ γέννησις τέκνων πρὸς διατήρησιν τῆς οἰκογενειακῆς λατρείας καὶ τὴν συνέχισιν ταύτης ἐπὶ μακρότερον, ὅσον τὸ δυνατόν, χρόνον, προβάλλεται ὡς κύριος σκοπὸς τοῦ γάμου εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα¹⁾. Μεταξὺ τῶν ἄλλων μέσων, δι' ὧν ἀντιμετωπίζεται ὁ κίνδυνος τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ γένους, ἥτοι τῆς διὰ νόμου ἢ τῶν κρατούντων ἐθίμων ὑποχρεώσεως εἰς γάμον²⁾ καὶ τῆς υἱοθεσίας³⁾, εἶναι καὶ ἡ δικάλυσις τοῦ γάμου ἢ ἡ πρόσληψις δευτέρας συζύγου ἐν περιπτώσει στειρότητος τῆς πρώτης⁴⁾, ὡς καὶ ὁ γάμος γυναικὸς μετὰ δευτέρου ἀνδρός, ἐν περιπτώσει ἀνικανότητος τοῦ πρώτου.

¹⁾ *Παίδων ἐπ' ἀρότρῳ γνησίων*, κατὰ τὴν τυπικὴν ἔκφρασιν. Βλ. σχετικὰ χωρία: Πλάτωνος Νόμοι IV, 721 b-c. V, 740 b-c. VI, 773 e καὶ 776 b. *Αισχύλον*, Χορηφόροι 264, *Ξενοφ.* Οἶκον. VII, 19. *Κλήμ.* Ἀλεξανδρείας, Στρωματεῖς H, 23. *Πλουτάρχου*, Γαμικά παραγγέλματα 42. *Λουκιανού*, Τίμων ἢ μισάνθρωπος 17 κλπ. Ὅμοια ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς θεραπείας τῶν ψυχῶν τῶν προγόνων, τὰ νομιζόμενα ποιεῖν, εἶναι κοινὴ εἰς τοὺς Ἰνδοευρωπαϊκοὺς λαοὺς, εἰς τοὺς ὁποίους κυριαρχοῦσα μορφή οἰκογενεῖας εἶναι ἡ πατριαρχική. Βλ. *Ερτμάν*, *ἐνθ.* βλ. σ. 135. Πρβλ. καὶ *E. Meyer*, *Geschichte des Altertums*, τόμ. I έκδ. 3η Stuttgart u. Berlin 1910 σ. 26.

²⁾ *Πλουτάρχου*, Λυκοῦργος 15. Πλάτωνος, Νόμοι IV, 721 b. VI, 774 a.

³⁾ Ἰσαίου, Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου 47. *Δέον ποιησάμενον καταλιπεῖν... καὶ ἐπὶ τοὺς βωμοὺς τοὺς πατρώους οὗτος βαδιεῖται καὶ ἐλευσθήσεται αὐτῷ καὶ τοῖς ἐκείνου προγόνοις τὰ νομιζόμενα ποιήσει.* Πρβλ. Ἰσαίου, Περὶ Μενεκλέους κλήρου, 10 καὶ 13.

⁴⁾ Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς συνθηθείας, τῆς γνωστῆς καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους, τῆς προσλήψεως παλλακῶν, τῶν ὁποίων σκοπὸς ἦτο, κατὰ τὸν γνωστὸν ὁρισμὸν τοῦ Δημοσθένους (Κατὰ Νεαίρας 122), ἡ «καθ' ἡμέραν θεραπεία τοῦ σώματος» καὶ οὐχὶ ἡ παιδοποιεῖα, ἀδιάφορον ἂν ἐνίστε καὶ τὸ δεύτερον τοῦτο ἐγίνετο. Περὶ τοῦ θέματος τούτου, ἐκτὸς τῶν πολλῶν εἰδήσεων τῶν παλαιῶν κειμένων (Ἰλ. I, 449. Φ, 88 κέ. Ὀδ. ξ 200 κέ. Πλάτωνος, Νόμοι 841 d. *Πολυδέου*, Ὀν. 3, 21 κλπ.), βλ. *S. Mayer*, *Die Rechte der Israeliten, Athener und Römer*, τόμ. 2. Leipzig 1866 σ. 339 κέ. *L. Beauchet*, *ἐνθ.* βλ. I, 82 κέ. *Ernst Hruza*, *Die Ehebegründung nach attischem Rechte*. Leipzig 1892 σ. 12. *G. Glotz*, *La cité grecque*, nouvelle édition par P. Cloché. Paris 1953 σ. 346. *Π. Σ. Φωτιάδου*, Περὶ τῆς ἐγγύης πρὸς γάμον. Ἀθηνᾶ 32 (1920) σ. 104 κέ. *F. Baudry*, ἄρθρ. παλλακεία, concubinitus, ἐν Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, I. Paris 1887. *R. Leonhard*, ἄρθρ. concubinitus ἐν Pauly - Wissowa, *Real-Encycl.* 4. Stuttgart 1901 σ. 835 κέ. Περὶ παλλακείας εἰς διαφόρους λαοὺς βλ. *Sénégal*, *coutumiers juridiques de l'Afrique occidentale française* εἰς τὴν σειρὰν: Publications du Comité d'études historiques et scientifiques de l'Afrique occidentale française I. Paris 1939 σ. 125-126.

Μαρτυρίαν προσλήψεως δευτέρας συζύγου, δι' ἑλλειψιν ἀρρένων ἀπογόνων ἐκ τῆς πρώτης, ἔχομεν ἤδη παρ' Ὀμήρῳ (δ, 11-14) : Ὁ Μεγαπένθης γεννᾷται οὐχὶ ἐκ τῆς νομίμου συζύγου τοῦ Μενελάου, τῆς Ἑλένης, ἀλλ' ἐκ δούλης :

ὅς οἱ τηλύγετος γένετο κρατερὸς Μεγαπένθης
ἐκ δούλης· Ἑλένη δὲ θεοὶ γόνον οὐκέτ' ἔφαινον
ἐπεὶ δὴ τὸ πρῶτον ἐγείνατο παῖδα ἑρατεινήν,
Ἑρμιόνην....

Περισσότερον ρητὰς ἔχομεν μαρτυρίας περὶ νόμων καὶ ἐθίμων σχετικῶν πρὸς τὸν γάμον καὶ τὴν τεκνοποιίαν ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ καὶ σπαρτιατικῇ πολιτείᾳ, αἵτινες, ὡς γνωστόν, ἀντιπροσωπεύουν τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον εἰς τὴν συνολικὴν πολιτιστικὴν του ἑκφρασιν. Εἰς τὰς Ἀθήνας εἰδικώτερον, ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἐκ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου, δὲν συνάγεται ὅτι ὑπῆρχε τυπικὴ διάταξις ἐπιτρέπουσα τὴν διάξευξιν γυναικός, ἔνεκα στειρότητος. Ἐξ ἐνδείξεων ὅμως παρεχομένων ὑπὸ ποιητῶν καὶ συγγραφέων¹⁾, ὅς καὶ ἐκ τῆς γενικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῶν σκοπῶν τοῦ γάμου, πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι τοιαύτη διάξευξις δὲν ἀντέκειτο εἰς τὰς συνηθείας²⁾. Οὐδὲν θετικὸν ἐπίσης γνωρίζομεν ἐκ τῶν μετὰ τοῦδε γνωστῶν κεμένων περὶ κοινῆς ἀντιλήψεως δευτέρας νομίμου συζύγου³⁾ ἐν περιπτώσει στειρότητος τῆς πρώτης, ἐνῶ ἀντιθέτως, θετικὰς ἔχομεν μαρτυρίας περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς διαλύσεως τοῦ γάμου, ἔνεκα ἀνικανότητος τοῦ ἀνδρός. Εἶναι γνωστὸν π.χ. τὸ παρὰ τοῦ ρήτορος Ἰσοκράτους ἀναφερόμενον⁴⁾, ὅτι ὁ Μενεκλῆς, μὴ ἀποκτήσας τέκνα, παρακαλεῖ τοὺς γυναικαδέλφους νὰ ὑπανδρεύσουν μὲ ἄλλον τὴν γυναῖκά του : Ἐδεῖτο οὖν ἡμῶν δοῦναι χάριν ταύτην αὐτῷ, ἐκδοῦναι ἄλλω αὐτὴν μετὰ τῆς γνώμης τῆς ἑαυτοῦ, καὶ ἡμεῖς ἐκελεύομεν αὐτὸν πείθειν αὐτὴν περὶ τούτων· ὅ,τι γὰρ ἂν ἐκείνη πεισθῇ, τοῦτ' ἔφαμεν ποιήσῃν· κἀκείνη, τὸ μὲν

¹⁾ Βλ. π.χ. *Εὐριπίδου*, *Μήδεια* 489-491 :

*Προῦδωκας ἡμᾶς, καινὰ δ' ἐκθήσω λέχη
παίδων γεγῶτων· εἰ γὰρ ἦσθ' ἄπαις ἔτι,
συγγνωστὸν ἦν σοι τοῦδ' ἐρασθῆναι λέχους.*

²⁾ Βλ. *Fustel de Coulanges*, ἔνθ. ἀν. σ. 52. *R. Lallier*, *De la condition de la femme dans la famille athénienne*. Paris 1875 σ. 232. *Erdmann*, ἔνθ' ἀν. σ. 390.

³⁾ Ὡς ἐξαιρετικῆς περιστάσεως μέτρον πρέπει νὰ θεωρηθῇ τὸ παρὰ Διογένηους Λαερτίου (II,26) εἰς τὸν βίον τοῦ Σωκράτους ἀναφερόμενον, ἐὰν βεβαίως εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ νόμος τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἐπέτρεπε τὴν διγαμίαν : *Φασὶ γὰρ βουλευθέντας Ἀθηναίους διὰ τὸ λειψανδρεῖν συνανῆξαι τὸ πλῆθος, ψηφίσασθαι γαμεῖν μὲν ἑσθὴν μίαν, παιδοποιεῖσθαι δὲ καὶ ἐξ ἐτέρας· ὅθεν τοῦτο ποιῆσαι καὶ Σωκράτην.*

⁴⁾ Περὶ Μενεκλέους κλήρου 7 κέ.

πρῶτον οὐδ' ἡνέσχετο αὐτοῦ λέγοντος, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου, μόλις ἐπέισθη·

ἽΟ Πλάτων ἐξετάζων θεωρητικῶς τὸ ζήτημα (Νόμοι VI,784^b) ὁμιλεῖ γενικῶς περὶ διαλύσεως τοῦ γάμου εἰς περίπτωσιν μὴ τεκνογονίας μετὰ δεκαετὴ συμβίωσιν: Ἡ δὲ παιδοποιία καὶ φυλακὴ τῶν παιδοποιουμένων δεκάτις ἔστω, μὴ πλείω δὲ χρόνον, ὅταν εὐροία ἢ τῆς γενέσεως· ἂν δ' ἄγονοί τινες εἰς τοῦτον γίνωνται τὸν χρόνον, μετὰ τῶν οἰκείων καὶ ἀρχουσῶν γυναικῶν διαζεύγνυσθαι κοινῇ βουλευομένους εἰς τὰ πρόσφορα ἑκατέρους¹⁾.

Κατὰ διάφορον τρόπον παραδίδονται τὰ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ σπαρτιατικῇ πολιτείᾳ κρατοῦντα, ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὸν στρατιωτικὸν αὐτῆς χαρακτήρα. Παρὰ τὰ εἰδικὰ νομοθετικὰ μέτρα, ἅτινα ἐλάμβανεν ἡ πολιτεία κατὰ τῶν ἀγάμων καὶ ὀψιγάμων²⁾ καὶ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς καλῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῶν γυναικῶν³⁾, δὲν ἔπαινεσεν ὑπάρχουσα πάντοτε ἡ πολιτικὴ μέριμνα διὰ τὴν συνέχισιν καὶ βελτίωσιν τοῦ γένους. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου, ὁ βασιλεὺς Ἀλεξανδρίδης, ἔχων στείραν γυναῖκα, προτρέπεται ὑπὸ τῶν ἐφορῶν νὰ συμπευθῇ ἄλλην, διατηρῶν τὴν πρώτην. Ἀρνηθεὶς κατ' ἀρχὰς ὁ βασιλεὺς, ἠναγκάσθη ἐν τέλει νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ νὰ προσλάβῃ δευτέραν σύζυγον, ἂν καὶ ταῦτο ἀντιβαίνειν εἰς τὰς σπαρτιατικὰς συνηθείας⁴⁾. Ἄλλος βασιλεὺς, ὁ Ἀρίστης, κατὰ τὴν παρρησίαν τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ, μὴ ἀποστήσας τέκνα ἀκ τῆς γυναικὸς, γυναικίζεται τοῖσιν⁵⁾.

¹⁾ Ὅμοιαν διάταξιν περὶ διαλύσεως γάμου ἐνεκα στειρότητος τῆς συζύγου, μετὰ ὅκτα-ετὴ συνοίκησιν, εὐρίσκομεν εἰς τοὺς παλαιούς νόμους τοῦ Μανου ἐν Ἰνδία. Βλ. Ν. Π. Δημητρακόπουλον, ἐνθ' ἂν. σ. 223.

²⁾ Ἦσαν δὲ καὶ ἀγαμίον δίκαι πολλὰχοῦ καὶ ὀνιγαμίον καὶ κακογαμίον ἐν Λακεδαιμόνι. Πολυδ. Ὀν. 3,48. Πρβλ. Πλουτάρχον, Λυκοῦργος 15.

³⁾ Ὁ Λυκοῦργος ταῖς ἐλευθέραις μέγιστον νομίσας εἶναι τὴν τεκνοποιίαν, πρῶτον μὲν σωμασκέιν ἔταξεν οὐδὲν ἦτιον τὸ θῆλυ τοῦ ἀρρενος φύλου. Ξενοφ., Λακεδαιμ. Πολιτεία Α', 4.

⁴⁾ V, 39-40: »Εἴ τοι οὐ σεωντοῦ μὴ προσορᾶς, ἀλλ' ἡμῖν τοῦτό ἐστιν οὐ περιοπτεόν, γένος τὸ Εὐρυπρόθεος γενέσθαι ἐξέτηλον. Σὺ νυν τὴν μὲν ἔχεις γυναῖκα, ἐπεὶ τε τοι οὐ τίκεται, ἔξεο, ἄλλην δὲ γῆμον· καὶ ποιέων ταῦτα, Σπαρτιῆτῃσι ἀθήσεις». Ὁ δ' ἀμείβετο φᾶς τούτων οὐδέ-τετρα ποιήσεις, ἐκείνους τε οὐ καλῶς συμβουλεύεις παραινέοντας τὴν ἔχει γυναῖκα, εὐσαν ἀναμάρτητον ἐωντοῦ, ταύτην ἀπέντα, ἄλλην ἐσαγαγέσθαι· οὐδέ σοι πείσομαι. Πρὸς ταῦτα οἱ ἐφοροὶ καὶ οἱ γέροντες βουλευσάμενοι προσέφερον Ἀλεξανδρίδῃ τάδε: «Ἐπεὶ τοίνυν περιεχόμενόν σε ὀρῶμεν τῆς ἔχεις γυναικός, σὺ δὲ ταῦτα ποιεῖς καὶ μὴ ἀντίβαινε τούτοις, ἵνα μὴ τι ἄλλοιόν περὶ σέο Σπαρτιῆται βουλευσῶνται. Γυναικὸς μὲν τῆς ἔχεις οὐ προσδεόμενά σεο τῆς ἐξέσιος, σὺ δὲ ταύτῃ τε πάντα ὅσα νῦν παρέχεις πάρεχε καὶ ἄλλην πρὸς ταύτῃ ἐσάγαγε γυναῖκα τεκνοποιόν». Ταυτὰ κη λεγόντων συνεχώρησε ὁ Ἀλεξανδρίδης, μετὰ δὲ γυναῖκας ἔχων δύο, διξᾶς ἱστίας οἴκεε, ποιέων οὐδαμῶς σπαρτιατικὰ.

⁵⁾ VI,61: Ἀρίστωνι βασιλεύοντι ἐν Σπάρτῃ καὶ γήμαντι γυναῖκας δύο, παῖδες οὐκ ἐγίνοντο· καὶ οὐ γὰρ συνεγινώσκετο αὐτὸς τούτων εἶναι αἷτιος, γαμέει τρίτην γυναῖκα.

Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅμως, ὅτι ταῦτα ἀναφέρονται εἰς βασιλεῖς, ὑπέχοντας, ὡς γνωστόν, εἰδικὰς ὑποχρεώσεις καὶ ἀπολαύοντας εἰδικῶν προνομίων, καὶ δὲν δυνάμεθα εὐκόλως νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τούτων περὶ τῶν γενικώτερον κρατουσῶν συνηθειῶν. Οὕτως ἡ πρόσληψις δευτέρας συζύγου πρὸς παιδοποιίαν ἔνεκα στειρότητος τῆς πρώτης, πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθῇ ὡς κατ' ἐξαιρέσιν προᾶξις τοῦ βασιλέως Ἀλεξανδρίδου, ἀντιβαίνουσα πρὸς τοὺς κρατοῦντας νόμους καὶ συνηθείας, καθὼς καὶ ὁ Ἡρόδοτος δηλώνει. Δὲν φαίνεται ἐπίσης ὡς ἀπηχοῦσα γενικωτέραν συνηθειαν ἡ εἶδησις περὶ τοῦ Ἀρίστωνος νυμφευθέντος τρίτην γυναῖκα, ἔνεκα ἀπαιδίας τῶν δύο προηγουμένων, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν σπαρτιατικὸν νόμον, θεσπισθέντα ἤδη παρὰ τοῦ Λυκούργου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου¹⁾ καὶ ἐπιτρέποντα τὴν πολυανδρίαν, ὁ ἐπιθυμῶν ἡδύνατο ν' ἀποκτήσῃ τέκνον ἐκ ξένης γυναικός, παραμενοῦσης εἰς τὸν οἶκον τοῦ συζύγου της. Μὲ τὴν τοιούτου εἶδους ἐλευθερίαν τῶν γυναικῶν, ἀπορρέουσαν ἐκ τοῦ σκοποῦ τοῦ γάμου, τοῦ ἀποβλέποντος εἰς τὴν αὐξήσιν καὶ βελτίωσιν τῶν πολιτῶν, ἡ ἀντίληψις περὶ μοιχείας ἦτο ἄγνωστος ἐν Σπάρτῃ²⁾.

Παρὰ τὰς γενικὰς ὅμως κρατούσας ταύτας ἀντιλήψεις περὶ σκοπῶν τοῦ γάμου καὶ τεκνοποιίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι ἄνθρωποι ἀνωτέρας διανοήσεως, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ξενοφῶν, ἀπο θεωρητικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως ἐξετάζοντες τὰ ζητήματα ταῦτα, διέβλεπον εἰς τὴν διὰ τοῦ γάμου ἔνωσιν καὶ ἄλλους κοινωνικοὺς σκοποὺς, ἐκτός τῆς τεκνογονίας. Οὕτω κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, ἡ φιλία μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς εἶναι ἔμφυτος. Οἱ ἄνθρωποι δὲν συνοικοῦσι μόνον πρὸς τεκνοποιίαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀλληλοβοήθειαν³⁾.

¹⁾ Λυκούργος 15: *Ἐξῆν μὲν γὰρ ἀνδρὶ πρεσβυτέρῳ νέας γυναικός, εἰ δὲ τίνα τῶν καλῶν κάγαθῶν ἀσπάζαιτο νέων καὶ δοκιμάσειεν, εἰσαγαγεῖν παρ' αὐτὴν καὶ πλήσαντα γενναίου σπέρματος ἴδιον αὐτοῖς ποιήσασθαι τὸ γεννηθέν. Ἐξῆν δὲ πάλιν ἀνδρὶ χορηγεῖν, τῶν εὐτέκνων τινὰ καὶ σωφρόνων θαυμάσαντι γυναικῶν ἐτέρῳ γεγαμημένην, πείσαι τὸν ἀνδρα συνελθεῖν, ὥσπερ ἐν χώρῃ καλλικάρῃ φνιεύοντα καὶ ποιούμενον παῖδας ἀγαθοὺς, ἀγαθῶν ὁμαίμονας καὶ συγγενεῖς ἐσομένους. Πρῶτον μὲν γὰρ οὐκ ἰδίους ἤγειτο τῶν πατέρων τοὺς παῖδας, ἀλλὰ κοινούς τῆς πόλεως ὁ Λυκούργος. Ὅθεν οὐκ ἐκ τῶν τυχόντων, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀρίστων ἐβούλετο γεγονότας εἶναι τοὺς πολίτας. Πρβλ. Ξενοφ. Λακεδ. Πολιτ. Α', 7-8. Πλουτάρχου, Λυκούργου καὶ Νουμᾶ σύγκρισις 3, 1-3. Πολύβιος XII 6^b.*

²⁾ Πλουτάρχου, Λυκούργος 15.

³⁾ Ἡθικὰ Νικομ. Θ' 14 σ. 1162α: *ἀνδρὶ καὶ γυναικὶ φιλία δοκεῖ κατὰ φύσιν ὑπάρχειν· ἄνθρωπος γὰρ τῇ φύσει συνδυαστικὸν μᾶλλον ἢ πολιτικόν, ὅσῳ πρότερον καὶ ἀναγκαίως ὅτερον οἰκία πόλεως καὶ τεκνοποιία κοινότερον τοῖς ζώοις. Τοῖς μὲν οὖν ἄλλοις ἐπὶ τοσοῦτον ἡ κοινωνία ἐστίν, οἱ δ' ἄνθρωποι οὐ μόνον τῆς τεκνοποιίας χάριν συνοικοῦσιν, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς τὸν βίον. Εὐθύς γὰρ διμῆρται τὰ ἔργα... Διὰ ταῦτα δὲ καὶ τὸ χρησίμον εἶναι δοκεῖ καὶ τὸ ἡδὺ ἐν ταύτῃ τῇ φιλίᾳ.*

‘Ομοίας ἀντιλήψεις διατυπώνει ὁ Ξενοφῶν, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ ἐκ φύσεως ἔχουν ἀνάγκην ἀλλήλων¹⁾.

Κατὰ τὰ ἐν τῇ ρωμαϊκῇ πολιτείᾳ κρατοῦντα, συναφῇ πρὸς τὰ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ‘Ελλάδι καὶ δὴ πρὸς τὰ ἐν τῇ σπαρτιατικῇ πολιτείᾳ, σκοπὸς τοῦ γάμου εἶναι ἐπίσης ἡ τεκνογονία²⁾. Παλαιὸς νόμος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Διονυσίου τοῦ ‘Αλικαρνασσεύς³⁾, ὑπεχρέωνεν εἰς γάμον ἅπαντας τοὺς ἐν ἡλικίᾳ. Κατὰ ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰδίου συγγραφέως⁴⁾ ἐξ ἄλλου, νόμος ὑπὸ τῶν τιμητῶν ἐφαρμοζόμενος, ἐπέβαλλε τὴν διάλυσιν τοῦ γάμου ἔνεκα στειρότητος τῆς γυναικὸς. Πρῶτος ὑποχρεωθείς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν σύζυγον διὰ στειρότητα ἀναφέρεται ὁ Σπόριος Καρούλιος, «ἀνὴρ οὐκ ἀφανής», περὶ τὸ 523 ἢ 533 π.Χ.⁵⁾. ‘Ο νόμος οὗτος, συγκρινόμενος πρὸς τὰ ἐν Σπάρτῃ κρατοῦντα, παρουσιάζει τὴν χαρακτηριστικὴν διαφορὰν, σημειωθείσαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου, ὅτι ἐν Ρώμῃ εἰς τὴν περίπτωσιν ἀτεκνίας ἡ γυνὴ ἀπεπέμπετο τῆς συζυγικῆς στέγης, ἐνῶ ἐν Σπάρτῃ ὁ μὴ ἔχων τέκνα ἠδύνατο ν’ ἀποκτήσῃ ἐκ ξένης γυναικὸς, πᾶσι βεβαιώσης πάντοτε ὑπὸ τὴν στέγην τοῦ ἰδίου αὐτῆς συζύγου⁶⁾. ‘Η λεπτομερὲς αἰτία εἶναι ἀξιοσημείωτος, ὡς ἐνδεικτικὴ τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῆς Ρωμαίας, ἡτις, ὡς ἴσμεν, πρᾶγματός, καὶ δι’ ἀνηθίκους ἐλάχιστοις σκοποῖς, ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀνδρός⁷⁾.

Διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χοισταντικῶν ἀντιλήψεων πρὸς τὴν μετεκδόσιν

1) Οἰκονομικὸς VII, 28.30: Διὰ δὲ τὸ τὴν φύσιν μὴ πρὸς πάντα ταῦτα ἀμφοτέρων εὖ πεφυκέναι, διὰ τοῦτο καὶ δεόνται μᾶλλον ἀλλήλων καὶ τὸ ζεῦγος ὠφελιμώτερον ἑαυτῷ γέγνηται, ἢ τὸ ἕτερον ἐλλείπειται, τὸ ἕτερον δυνάμενον... καὶ κοινωνοὺς ὥσπερ τῶν τέκνων ὁ θεὸς ἐποίησεν, οὕτω καὶ ὁ νόμος τοῦ οἴκου κοινωνοὺς καθίστησι. Βλ. καὶ Πλουτάρχου, Γαμικὰ παραγγέλματα I κέ. Σόλων 20. Πρβλ. Erdmann ἐνθ’ ἀν. σ. 160. G. Glotz, ἐνθ’ ἀν. σ. 346.

2) *Liberorum quaerendorum causa*. A. Gellius, *Noctes Atticae* XVII, 21. Πρβλ. Γ. Σ. Μαριδάκη, Νομικὴ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν τῷ αὐστηρῷ γάμῳ τῶν Ρωμαίων. Ἀθῆναι 1911 σ. 8.

3) Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία IX, XXII.

4) Ἐνθ’ ἀν. II, XXV. A. Gellius, ἐνθ’ ἀν. IV 3. Πρβλ. Ν. Π. Δημητρακόπουλον, ἐνθ’ ἀν. σ. 225.

5) Ἀμφισβητήσεις τῆς εἰδήσεως ταύτης βλ. F. Baudry, ἀρθρ. *divortium* ἐν *Daremb.-Saglio*, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* τόμ. 2. Paris 1892 σ. 322.

6) Πλουτάρχου, Λυκούργου καὶ Νουμᾶ σύγκρισις 3: ‘Ἄλλ’ ὁ Ρωμαῖος μὲν ἀνὴρ, ἱκανῶς ἔχων παιδοτροφίας, ἔφ’ ἑτέρου δὲ πεισθεὶς δεομένου τέκνων, ἐξίστατο τῆς γυναικὸς, ἐκδόσθαι καὶ μετεκδόσθαι κύριος ὑπάρχων· ὁ δὲ Λάκων, οἴκοι τῆς γυναικὸς οὔσης παρ’ αὐτῷ καὶ τοῦ γάμου μένοντος ἐπὶ τῶν ἐξ ἀρχῆς δικαίων, μετεδίδου τῷ πείσαντι τῆς κοινωνίας εἰς τέκνωσιν. Πολλοὶ δέ, ὥσπερ εἴρηται, καὶ παρακαλοῦντες εἰσῆγον ἐξ ὧν ἂν ἐδόκουν μάλιστα παῖδας εὐεϊδεῖς καὶ ἀγαθοὺς γενέσθαι. Πρβλ. Στράβωνα XI 9, 1.

7) Πλουτάρχου, Κάτων νεώτερος 25.

ται, θεωρητικῶς τοῦλάχιστον, καὶ αἱ παλαιαὶ περὶ γάμου καὶ τεκνοποιίας ἰδέαι. Ἡ γέννησις τέκνων δὲν παύει βεβαίως νὰ εἶναι οὐσιώδους σκοπὸς τοῦ γάμου¹⁾, ἀλλ' ὥς ἤδη εἶχε διδάξει ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι ὁ μόνος. Δὲν ὑπάρχουν πλέον οἱ προγονικοὶ θεοί, οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰ γένη καὶ ἔχοντες ἀνάγκην διηνεκοῦς λατρείας, ἐξασφαλιζομένης διαδοχικῶς παρὰ τῶν ἀπογόνων. Ἐκαστος ἄνθρωπος, προσωρινὸς εἰς τὴν ἐπίγειον ζωὴν, ὀφείλει προπαντὸς νὰ ἐργάζεται διὰ τῆς συνεχοῦς εὐποιίας πρὸς κληρονομίαν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Ὁ συζυγικὸς θεσμός, ὡς τὰ πάντα ἐν τῇ ζωῇ, εἶναι θεόθεν καθιερωμένος καὶ ἡ διασάλευσίς του δὲν εἶναι τῶν ἀνθρώπων δικαίωμα. Οὕτω τὸ «οὗς ὁ Θεὸς συνέξευξεν, ἄνθρωπος μὴ χωρίζετω» κατοχυρώνεται εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν διὰ τῆς ἰσχυροῦς νομοθεσίας τῶν χριστιανικῶν χρόνων, τῆς ὁποίας αἱ διατάξεις περιορίζουν τὰ διαζύγια. Ἡ στείρωσις, ὡς αἰτία διαλύσεως γάμου, δὲν ἀναγράφεται πλέον εἰς τὰς περὶ διαζυγίου διατάξεις τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων²⁾. Παρὰ τὴν ἐπίσημον ὁμως νομοθεσίαν, ἀπτηχοῦσαν τὰς ἠθικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Χριστιανισμοῦ, οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔπαυσαν, φαίνεται, καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν περιόδον ν' ἀκολουθοῦν παλαιὰς συνηθείας, παρὰ τὸν δομὴν τοῦλάχιστον ἐκ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀναφερόμενος εἰς τὴν ὁμοσπὴν συνηθειὰν τῶν Ἰουδαίων νὰ προσλαμβάνουν δευτέραν σύζυγον πρὸς παιδοποιίαν³⁾, λέγει τὰ ἑξῆς: «Σαίρα ἤν ἡ γυνὴ (ἡ Σάρρα), ἵνα μάθῃς τοῦ ἀνδρός τὴν οὐφροσύνην· ὅτι οὔτε ἐκείνην ἐξεβαλε, καίτοι οὐδενὸς τότε κωλύοντος νόμου· οὔτε ἑτέραν λαβὼν, τῇ ἐλευθέρᾳ ἐπεισηγάγεν· ὁ δὲ πολλοὶ ποιοῦσι προφάσει παιδοποιίας, τὴν ἀσέλγειαν τὴν ἑαυτῶν πληροῦντες, καὶ τὰς μὲν ἐκβάλλοντες, τὰς δὲ εἰσάγοντες· οἱ δὲ καὶ παλλακίδας ἐφοπλίζοντες καὶ μυρίων τὰς οἰκίας πληροῦντες πολέμων⁴⁾. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καὶ διὰ τῆς προτάσεως οἱ δὲ καὶ παλλακίδας ἐφοπλίζοντες, εἰσαγούσης νόημα

¹⁾ Βλ. Ὁμιλίαν Χρυσοστόμου ἐν P. G. 59, 120: ...Διὰ τοῦτο γάμος οἰκονομεῖται, ὥστε τὸ λείπον ἐτέρῳ ὅφ' ἐτέρου πληροῦσθαι... Πρβλ. P. G. 40, 229 καὶ 237.

²⁾ Ν. Π. Δημητρακόπουλος, ἐνθ' ἀν. σ. 225-226. Ἐν τῇ Νεαρχῇ 117 τοῦ ἔτους 542 ἀναγράφεται ὡς λόγος διαζύξεως μόνον ἡ ἀνικανότης τοῦ ἀνδρός. Πρβλ. καὶ Κ. Α. Τριανταφυλλοπούλου, ἀρθρ. Δίκαιον ἐν λ. Βυζάντιον. Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπ. σ. 915, στήλη 1η. E. Westermarck, ἐνθ' ἀν. σ. 493. J. Zhishman, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς ἀνατολικῆς ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, μετάφρ. ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Μ. Ἀποστολοπούλου. Ἀθῆναι 1912 σ. ιε'.

³⁾ Γέν. ΙΣΤ, 1 κέ.: Σάρρα δὲ γυνὴ Ἀβραὰμ οὐκ ἔτικτεν αὐτῷ. Ἦν δὲ αὐτῇ παιδίσκη Αἰγυπτία ἡ ὄνομα Ἀγαρ. Εἶπε δὲ Σάρρα πρὸς Ἀβραάμ: ἰδοὺ συνέκλεισέ με Κύριος τοῦ μὴ τίκειν· εἰσελθε οὖν πρὸς τὴν παιδίσκην μου, ἵνα τεκνοποιήσωμαι ἐξ αὐτῆς. Ὑπήκουσε δὲ Ἀβραάμ τῆς φωνῆς Σάρρας. Πρβλ. Γέν. Α, 1 κέ.

⁴⁾ Ὁμιλία Χρυσοστόμου ἐν P. G. 51, 368. Πρβλ. Φ. Κονκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός Β' Π. Ἀθῆναι 1948 σ. 186.

διάφορον τῶν προηγουμένων, δυνάμεθα, νομίζω, νὰ διαστείλωμεν τὰς πρὸς παιδοποιίαν προσλαμβανομένας γυναῖκας, συνήθως δούλας¹⁾, τῶν παλλακίδων²⁾.

Ἡ διάκρισις αὕτη γίνεται εἰς ἡμᾶς περισσότερον κατανοητή, ἂν ἀποβλέψωμεν εἰς τὸ ἀνωτέρω ἀναφερθὲν νεότερον ἑλληνικὸν ἔθιμον τῆς πρὸς παιδοποιίαν προσλαμβανομένης δευτέρας γυναικός, ὅπου ἡ ἐπεισαγομένη αὕτη σύζυγος δὲν ἀντιπροσωπεύει κατὰ κανόνα εἰς τὸ πνεῦμα τῶν οὕτως ἐνεργούντων τὴν ἔννοιαν τῆς παλλακῆς, ὡς τοῦλάχιστον αὕτη ἦτο νοητὴ κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς χρόνους³⁾. Τὴν γνώμην ταύτην περὶ διαφορᾶς τινος τῶν παλλακίδων ἀπὸ τὰς πρὸς παιδοποιίαν προσλαμβανομένας συζύγους, ἐνισχύει καὶ ἄλλο χωρίον ὁμιλίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπου συγκρίνει τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν του συμβαίνοντα πρὸς τὸ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γνωστὸν παράδειγμα τῆς Σάρρας, ἥτις ἀφ' ἐαυτῆς ἐμερίμνησε πρὸς θεραπείαν τῆς λύπης τοῦ ἀνδρός, τῆς προερχομένης ἐκ τῆς ἀπαιδίας ἔνεκα τῆς στειρότητός της: Οὕτε γὰρ (Ἀβραάμ) κατεφρόνησε τῆς Σάρρας ὡς ἄπαιδος, οὕτε ὠνείδισέ τι τοιοῦτον αὐτῇ· καὶ κείνη πάλιν ἐπαυθῆναι τῆς ἀπαιδίας ἐπινοῆσαι παραμυθίαν αὐτῷ τινα ἀπὸ τῆς παιδείας· οὐδέτοις γὰρ ταῦτα τότε κεκώλυτο, καθὰ νῦν. Νῦν γὰρ οὕτε γυναῖξί τοιαῦτα ἀνθαίει γινέσθαι θέμις, οὕτε ἐκείνοις, οὕτε εἰδυῖαν οὔτε ἀγνωστῶν τῶν γυναικῶν, κατασταίς μίξκουν ἐπαχειρεῖν, πᾶν μυστικὸν ἢ τῆς ἀπαιδίας ἐνοχλῇ λύπη⁴⁾. Ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐκεῖνα τὰ ὅποια οὐδέτοις τότε κεκώλυτο, καθὰ νῦν», δηλαδὴ ἡ καταφρόνησις τῆς γυναικός, κατὰ τοῦ ἀνδρός, ὡς καὶ ἡ ἐκ μέρους τῆς ἰδίας τῆς γυναικός, ἐν περιπτώσει στειρότητός της, μέρος μὲν διὰ τὴν πρόσληψιν ἄλλης συζύγου παρὰ τοῦ ἀνδρός, συνέβαινον καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον. Τοῦτο ὅμως δὲν πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς παλλακεία μὲ τὴν στενὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου.

Μαρτυρίας περὶ λύσεως τοῦ γάμου ἔνεκα ἀπαιδίας εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Οὕτω εἰς τὸν παρὰ Δαμασκίου ἱστορούμενον βίον τοῦ Ἰσιδώρου⁵⁾, νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου τοῦ 5ου αἰ., εὐρίσκομεν περιίπτωσιν ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην τοῦ Μενεκλέους εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας⁶⁾. Ὁ Θεοσέβιος,

¹⁾ P. G. 40, 441 πρβλ. *Πάλλη - Ποτλῆ*, Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων 1 σ. 308.

²⁾ Ἡ παλλακεία, θεσμὸς νομίμως ἀγνωρισμένος παρὰ Ῥωμαίοις, διώκεται παρὰ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Βλ. *Πάλλη - Ποτλῆ* ἐνθ' ἂν. 1 σ. 277. 5 σ. 254. 6 σ. 158. *Μαριδάκη* ἐνθ' ἂν. σ. 9. *Φ. Κονκούλε*, Συμβολὴ εἰς τὴν κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας. Ἐπ. Ἐτ. Κρητ. Σπουδῶν 3 (1940) σ. 16-17.

³⁾ Βλ. ἂν. σ. 35, σημ. 4.

⁴⁾ P. G. 61, 221.

⁵⁾ *Φωτίου* Βιβλιοθήκη. Βερολῖνον 1824, σ. 339α στίχ. 20 κέ.

⁶⁾ Βλ. ἂν. σ. 36.

στερούμενος τέκνων, παραχωρεί την ἄδειαν εἰς τὴν σύζυγόν του νὰ ὑπανδρευθῇ ἄλλον: Ὁ δὲ πάντων σωφρονέστατος Θεοσέβιος καὶ τὴν πρὸς γυναῖκα παιδοποιὸν ὁμιλῶν ἐδέξατο. Ἐπεὶ δὲ παῖδας οὐκ ἐγεννάτην, κατασκευασάμενος ὁ θεοσέβιος τὸν τῆς σωφροσύνης δακτύλιον, «ὦ γύναι», φησὶ τῇ γυναικί, «πάσαι μὲν σοι ἐπιδέδωκα δακτύλιον ἄρμωστίην παιδουργοῦ συμβιώσεως· τὰ νῦν δὲ τοῦτον ἐπιδίδωμί σοι σωφρονιστήν, ἐπίκουρόν σοι παρεσόμενον ἅει τῆς σώφρονος οἰκουρίας. Εἰ μὲν οὖν δυνήσῃ τε καὶ θελήσεις ἐμοὶ συμβιῶναι τὸν καθαρώτερον τρόπον· εἰ δὲ μὴ, ἔξεστιν ἀπαλλάττεσθαι πρὸς ἕτερον εὐμενῶς καὶ πρῶως ἐκδιδομένην παρὰ φίλον φίλην»· ἡ δὲ ἡσμένησεν.

Τὴν ἀπήχησιν ὁμοίων ἐθίμων καὶ κοινωνικῶν ἀντιλήψεων τῶν βυζαντινῶν χρόνων πρέπει νὰ διακρίνωμεν καὶ εἰς τοὺς στίχους τοῦ μυθιστορήματος Ἀχιλλῆϊς: ¹⁾.

...τοῖνον ἐκεῖνος ὁ λαμπρὸς ὁ βασιλεὺς Ἑλλήνων
 δώδεκα χρόνους ἔποικεν παιδὶν καὶ μὴν ποιήσῃ
 καὶ ἐθλίβετο ἡ καρδιά τῶν ἐπὶ τῇ ψυχῇ του
 . . . . .
 ἠθέλησε νὰ χωρισθῇ τὴν πάντῳ πρῶτον τὴν κόρην
 καὶ μετ' ἑτέρας γυναικὸς νὰ τεκοποιήσῃ.

Μὲ συστηματικὴν ἔρευναν τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν θὰ ἦτο ἴσως δυνατόν νὰ πολλαπλασιασθοῦν τὰ πρὸς τ' ἀνωτέρω ὅμοια παραδείγματα. Καὶ τὰ ἤδη ὅμως ἀναφερθέντα ἀποτελοῦν σαφεῖς ἐνδείξεις, ὅτι καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν αὐτὴν περίοδον ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν παλαιαὶ συνήθειαι σχετικαὶ μὲ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἀπαιδίας. Τὰ χριστιανικὰ διδάγματα καὶ αἱ ὑψηλαὶ θεωρίαι περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἰσχύουν πάντοτε νὰ περιστείλουν τὴν ἐκδήλωσιν ὁρμῶν συμφύτων πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν καὶ νὰ παραδώσουν εἰς τὴν λήθην παλαιὰς ἐκ παραδόσεως συνηθείας.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐρεῦνης τῶν ἐθίμων περὶ ἀκληρίας καὶ τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὥς καὶ ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἀνασκοπήσεώς των, ἀγόμεθα εἰς τὰς ἑξῆς σκέψεις καὶ συμπεράσματα. Δύο εἶναι αἱ μορφαί, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐκδηλοῦνται αἱ κατ' ἔθιμον ἐνέργειαι πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀκληρίας εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα: α) Πρόσληψις δευτέρας γυναικὸς εἰς περίπτωσιν στείροτητας τῆς πρώτης καὶ διαμονὴ τῶν δύο γυναικῶν ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην. Τὸ ἔθιμον τοῦτο προεκάλεσε, ὥς εἶδος παλλακισμοῦ, τὴν κατὰ καιροὺς δριμεῖαν ἐπίθεσιν

¹⁾ Ἐκδ. D. C. Hesselting, Amsterdam 1919, χειρόγρ. Νεαπόλεως, στ. 35 κέ.

ἐκπροσώπων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι, παρὰ τὴν τυπικὴν του ὁμοιότητα πρὸς τὴν παλλακείαν, διαφέρει ταύτης — ὅφ' ἣν ἔννοιαν τοῦλάχιστον ὁρίζεται κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχὴν — κατὰ τὸ ὅτι τοῦτο ἐφαρμόζεται μόνον ὑπὸ ἀκλήρων ἐπιθυμούντων ν' ἀποκτήσουν τέκνα. Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τούτου εἶναι ἐπίσης, ὅτι ἡ πρόσληψις δευτέρας συζύγου γίνεται μὲ τὴν συγκατάθεσιν τῶν συγγενῶν τῆς πρώτης καὶ αὐτῆς τῆς ἰδίας, ἥτις προτρέπει ἐνίοτε τὸν ἄνδρα νὰ νυμφευθῇ ἄλλην πρὸς παιδοποιίαν καὶ μεριμνᾷ ἀκόμη διὰ τὴν ἀνατροφὴν τῶν γεννωμένων τέκνων.

β) Λύσις τοῦ γάμου ἔνεκα ἀτεκνίας, κατόπιν συμβιώσεως ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα, μὲ συγκατάθεσιν ἀμφοτέρων τῶν συζύγων καὶ τῶν συγγενῶν των καὶ σχετικὴ διανομὴ τῆς κοινῆς περιουσίας.

Ἐρευνα τῶν ἀνωτέρω ἐθίμων ἀπὸ ἐθνογραφικῆς ἀπόψεως ἀποδεικνύει τὴν ὑπὸ ὁμοίας σχεδὸν μορφᾶς ὑπαρξίν των εἰς διαφόρους λαοὺς καὶ δὴ ἐκεῖ ἔνθα κυριαρχεῖ ἡ πατριαρχικὴ καὶ μονογαμικὴ μορφή τῆς οἰκογενείας.

Διὰ τῆς ἀπὸ καθαρῶς ἑλληνικῆς πνεύσεως ἐκείνου ἱστορικῆς ἐξετάσεως διαπιστώνομεν, ὅτι τὰ περὶ ἀκληρίας ἐθίμα καὶ αἱ σχετικαὶ ἀντιλήψεις, ἄνωστα ἤδη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, διαμορφώθηκαν ἐκαστοτε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν παραγόντων. Οὕτως ἔχομεν ἐνδείξεις περὶ τῆς ὑπάρξεώς των κατὰ τοὺς ὁμηρικὸς ἤδη χρόνους, εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Σπάρτην εὐρίσκομεν ταῦτα στενῶς συνδεδεμένα μὲ θρησκευτικὰς καὶ λατρευτικὰς δοξασίας, ὡς καὶ μὲ τοὺς ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐπιδιωκομένους σκοποὺς τῆς αἰξήσεως καὶ βελτιώσεως τῶν πολιτῶν καὶ λαμβάνοντα ὡς ἐκ τούτου ἀνάλογον διαμόρφωσιν κατὰ τὴν πρακτικὴν των ἐφαρμογὴν.

Μὲ τὴν ἀλλαγὴν, ἀπὸ θεωρητικῆς προπαντὸς ἀπόψεως, τῶν περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ γάμου ἀντιλήψεων διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν, ἐπέρχεται καὶ σχετικὴ τροποποίησις τῶν παλαιῶν τούτων συνηθειῶν. Οἱ πολιτικοὶ καὶ λατρευτικοὶ λόγοι, οἱ προσδίδοντες εἰς ταύτας νομικόν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, κύρος, ἐκλείπουν. Δὲν ἔχομεν ὅμως κατὰ τὴν νέαν περιοδὸν ριζικὴν ἀλλαγὴν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρει βαθυτέραν καὶ οὐσιώδη ἀλλοίωσιν των. Τοιοῦτοτρόπως χάνουν μὲν αὗται τυπικῶς, ἂν ὅχι καὶ οὐσιαστικῶς, τὴν πολιτικὴν καὶ λατρευτικὴν των σημασίαν, ἐξακολουθοῦν ὅμως νὰ ὑφίστανται ὡς ἔθιμα ἐφαρμοζόμενα ὑπὸ μεμονωμένων ἀτόμων καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην διασώζονται κατὰ τόπους, ἀναλόγως τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου καὶ τῶν ὁρῶν ζωῆς ἐν γένει, μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Αἱ βιολογικαὶ καὶ ψυχολογικαὶ συνθῆκαι, ἄλλως τε, ὅφ' ἃς ἀνεπτύχθησαν, δὲν ἔπαυσαν ὑφίστάμεναι ὑπὸ τὸ καθεστὼς τῆς μονογαμικῆς μορφῆς τῆς οἰκογενείας, τὸ ὁποῖον εὐνοεῖ τὴν γένεσίν των. Εἶναι

πάντως ιδιαιτέρως αξιοσημείωτον, ὅτι εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα εὐρίσκομεν εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν τὰ ἀνωτέρω ἔθιμα εἰς κοινωνίας μὲ αὐστηρὰν πατριαρχικὴν σύνθεσιν (Μάνη, Κρήτη, Χιμάρα), ὅπου ἡ ἔννοια τῆς «γενιᾶς», ἥτοι ἡ διάκρισις τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ γενάρχου οἰκογενειῶν, ὡς καὶ ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ ἐξ αἵματος δεσμοῦ των, παραμένουν εἰσέτι λίαν συνειδηταί, συνήθεις δὲ εἶναι οἱ μεταξὺ τῶν διαφόρων γενῶν ἀνταγωνισμοί, ἡ βεντέττα κ.τ.ῶ. Ἐκ τούτου φαίνεται σαφῶς, ὅτι ἡ ἀναζωογονοῦσα τὰ ἔθιμα ταῦτα αἰτία εἶναι προπαντὸς ἡ μέριμνα πρὸς συνέχισιν τοῦ γένους διὰ τῶν ἀρρένων ἀπογόνων, τῶν ὁποίων ἡ μείωσις ἢ ἡ ἔλλειψις ἐπιφέρει τὴν ἐξασθένησιν τῆς πατριαρχικῆς οἰκογενείας ἢ τὴν ἐξαφάνισίν της.

Ἡ ἐπίσημος πολιτεία καὶ θρησκεία ἐκηρύχθησαν κατὰ καιροὺς ἐχθρικαὶ πρὸς ταῦτα καὶ τὰ ὑπήγαγον ὑπὸ τὸ γενικὸν σχῆμα τῆς παλλακείας, τιμωρουμένης ὑπὸ τοῦ ποινικοῦ νόμου, ἄνευ διακρίσεως τῶν διαφόρων περιπτώσεων, ἵνα οὕτως ἐμποδισθοῦν αἱ καταχρήσεις καὶ προστατευθῇ ὁ μονογαμικὸς θεσμὸς τῆς οἰκογενείας. Ἡ ἐθνογραφικὴ, λαογραφικὴ καὶ ψυχολογικὴ ὁμως ἔρευνά των εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, ὡς συμβάλλουσα εἰς τὴν γνώσιν τοῦ βαθμοῦ τῆς ψυχικῆς καὶ ἠθικῆς καλλιέργειας τῶν ἀνθρώπων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Ἀπρίλιος 1953. ΑΘΗΝΩΝ